

ELS CAMPS DE BATALLA. UN PATRIMONI EMERGENT

FRANCESC XAVIER HERNÁNDEZ CARDONA

L'autor aborda el camp de batalla com a llegat, el defineix i comenta els diversos models de preservació que s'han dut a terme en les últimes dècades. A partir d'aquesta exposició, l'article proposa diversos exemples del patrimoni bèl·lic de la història catalana –des de l'Empúries romana a la Batalla de l'Ebre– que mereixen ser museïtzats i preservats.

El factor bèl·lic, la guerra, ha generat un patrimoni divers. D'entrada hi ha fonts molt variades –documentals, materials, béns mobles, etc.– que ens informen sobre la guerra en l'espai i el temps i també sobre les seves problemàtiques, tecnologies, implicacions en l'organització social, en els sistemes ideàtics, etc. Hi ha també tot un patrimoni immoble que pren gran importància per tal com és present en el paisatge i n'ha estat modificador. Aquest patrimoni el podríem agrupar en dos grans blocs: d'una banda, tot allò relacionat amb l'arquitectura i l'enginyeria militar, i de l'altra, els camps de batalla.

Fins fa poc el concepte de patrimoni era molt restrictiu i es limitava a les grans construccions dels grups poderosos: palaus nobiliaris, artefactes religiosos, palaus de la burgesia, etc. En els darrers decennis la democratització del concepte de patrimoni, entès com un estri d'interpretació del passat, s'ha generalitzat i s'ha estès a les restes més diverses i funcionals: complexos arqueològics industrials, habitatges, obres d'enginyeria... o cabanes de pastor. Els castells i fortificacions han tingut fins ara una consideració desigual: alguns elements han rebut atencions conservacionistes mentre que la immensa majoria està sotmesa a un abandó vergonyant. A tall d'exemple, Catalunya compta amb més de dues mil fortificacions medievals, i el castell, la imatge del feudalisme per excel·lència, està fortament arrelat en l'imaginari dels catalans. Doncs bé, d'aquests milers de castells tan importants en la definició de la identitat col·lectiva gairebé podríem dir que no n'hi ha cap que sigui satisfactòriament visitable i comprensible. Pel que fa a les construccions mo-

dernes el desaprofitament, la falta de política i criteris, és també esgarriós. Conjunts tan espectaculars com el de Sant Ferran de Figueres, una de les fortaleses més espectaculars del món, estan desaprofitats, i encara podríem dir que per sort, atès que algunes institucions públiques s'han plantejat intervencions demencials que malmetrien sense remei el llegat de la fortalesa figuerenca. Pel que fa a restes arquitectòniques o enginyerils més recents, sovint més provisionals o febles que les del XVIII, han desaparegut o estan desapareixent ràpidament: búnquers de la costa, camps atrinxerats de la Guerra Civil, emplaçaments artillers, antics camps d'aviació, refugis antiaeris, etc. En tot plegat, com en tantes altres coses, Catalunya no disposa d'una política intel·ligent envers el patrimoni, i el patrimoni militar és per altra banda un dels més desaprofitats.

UN PATRIMONI SINGULAR

Els camps de batalla constitueixen un patrimoni rar i singular. Sovint són solament llocs que han estat testimonis d'esdeveniments bèl·lics, de batalles: la més cruenta i brutal concreció de la guerra; i per tant espais amb una important càrrega simbòlica i emocional vinculada a episodis factuais que sovint hipotequen el devenir de milers de persones. La conservació i característiques dels camps de batalla és desigual. En alguns casos són poc més que això: camps. Alguns mantenen la identitat en el sentit que el seu paisatge està fossilitzat i es pot contemplar i percebre de manera similar a com ho van fer els exèrcits enfrontats. N'hi ha que tenen

restes arqueològiques o mostren modificacions del terreny com a producte de la batalla: edificis que van ser atacats o assetjats, trinxeres o fortificacions de campanya, rases defensives, refugis, etc. Òbviament a l'entorn d'aquests indrets hi ha possibilitats de localitzar mitjançant el mètode arqueològic diverses mostres de patrimoni moble. També hi ha camps de batalla que han resultat extraordinàriament modificats per l'acció antròpica: llocs que havien estat escenaris de combats s'han convertit en ravals, suburbis o ciutats; trames urbanes que van ser testimonis d'aferissades pugnes han desaparegut o s'han transformat... Hi ha doncs una gran diversitat de realitats a l'entorn dels camps de batalla, la qual cosa fa precisament que el concepte de camp de batalla que s'ha d'utilitzar en una perspectiva patrimonial sigui obert. En aquest sentit el concepte de camp de batalla es pot aplicar a realitats tan disperses com els espais històrics de la Batalla de l'Ebre, les zones de la ciutat de Barcelona que van ser l'escenari dels combats del 19 de juliol de 1936, o bé el conjunt de la mateixa ciutat amb motiu de la guerra aèria que va conèixer el seu punt àlgid el 1938, o fins i tot els camps de presoners o les rutes de l'exili. En qualsevol cas un camp de batalla és un espai físic de més o menys dimensions sobre el qual interaccionen i intervien persones i tecnologies amb finalitats agressives i defensives, i amb l'objectiu de controlar aquest espai. El control del camp de batalla i el domini, l'erosió o destrucció d'un dels contendents acostuma a implicar noves lògiques de control geoestratègic sobre altres espais, recursos i contingents humans. Alhora els resultats de l'acció

transcendeixen els participants i impliquen amb més o menys intensitat col·lectius amplis de persones.

MODELS EN LA PRESERVACIÓ I MUSEÏZACIÓ

Una part del patrimoni militar associat a monuments arquitectònics compta amb una certa tradició museal. Així, determinats castells i forteses emblemàtiques han estat considerades en la seva dimensió monumental i patrimonial i en aquest sentit han experimentat diversos models de presentació o museïtzació. A Catalunya casos tan desiguals com el castell de Salses o el de Miravet serien un exemple en aquest sentit. Pel que fa a la monumentalització de camps de batalla les experiències són molt més limitades. Tradicionalment les intervencions en aquests espais, i sobretot en els vinculats al segle XX, es van limitar a monuments que sovint elogiaven col·lectivament el «sacrifici», abnegació o patriotisme dels combatents. D'alguna manera les intervencions se centren en la teatralització de l'espai amb artefactes que sovint mostraven un esperit necròfil, i que sintonitzaven també amb l'estètica de cementiris massius monumentalitzats. Òbviament aquestes intervencions tenien una dimensió militarista explícita que perseguia incidir en la promoció dels valors patriòtics. A tall d'exemple cal recordar que el règim franquista va sembrar els espais de la Batalla de l'Ebre amb múltiples monuments, alguns de molt tardans com ara el de Tortosa. Aquestes opcions, per raons òbvies, no solament són equívokes, sinó que han esdevingut obsoletes.

D'ençà la dècada del 1980 a Europa, i encara abans als Estats Units, hi ha nous models d'intervenció museal sobre els camps de batalla. No se centren en l'exaltació de valors sinó en la informació i explicació dels fets. Aquestes noves propostes incideixen sobre l'objecte d'estudi des d'una perspectiva civil: s'estudien els fets bèl·lics però emmarcats en el seu context social, econòmic, geogràfic, ideàtic, polític, social, etc., i també es plantegen hipòtesis de causes i conseqüències. Tot plegat es proposen intervencions i estudis des d'una perspectiva científica (verdadèr/fals) defugint en tot moment el relativisme dels valors (bo/dolent), que en darrera instància depenen dels sistemes ideàtics



Imatge d'un dels escenaris de la Batalla del Somme —I Guerra Mundial— museïtzat a Vimy, França.
Foto: © Sònia Roura Valls.

dominants en una societat en un moment donat. Aquesta nova museografia dels camps de batalla incideix en la formació d'una ciutadania de qualitat per tal com treballa l'evocació i la reflexió sobre moments punyents, aspectes que interessen la gent i que mouen l'interès, la curiositat i el consum de moltíssimes persones. En aquest sentit els camps de batalla museïtzats es converteixen en un poderós pol de dinamització de les indústries culturals, del turisme cultural i de les indústries de l'oci, i aquesta darrera projecció es manifesta indistintament en el gran nombre de visitants dels espais i en les nombroses associacions de restitució existents tant a Europa com als Estats Units.

De tot plegat en són un bon exponent els camps de batalla nord-americans de les guerres del segle XVIII i XIX, que generalment estan integrats en l'estructura governamental del National Parks Service. Aquestes intervencions destaquen per la voluntat didàctica i el desenvolupament d'un espectacular mobiliari museogràfic a l'aire lliure. Pel que fa a Europa destaquen iniciatives com la de Peronne, amb l'Historial de la Gran Guerre, centrat en la Batalla del Somme, però que s'ha convertit en un autèntic centre d'interpretació de la I Guerra Mundial. També destaca el Museu dels Camps de Flandes (Flandes-Bèlgica) centrat en les terribles conteses d'Ipres. Cal destacar igualment els intents d'integració que s'han fet per presentar els espais de Normandia, un camp de batalla complex que s'estén al llarg d'un territori amplíssim.

QUINES SÓN LES EXPECTATIVES DE FUTUR A CATALUNYA?

Pel que fa a Catalunya tota la temàtica militar és un camp verge, els estudis sistèmatics i amb garantia científica són escassos i les intervencions sobre el patrimoni bèl·lic es redueixen a unes quantes fortificacions tractades de fa anys o amb criteris obsolets des del punt de vista de la museologia, la comunicació i la didàctica. Pel que fa als camps de batalla no en tenim cap experiència tot i el potencial que, com s'ha indicat, hi ha al país. D'altra banda no hi ha cap legislació, ara per ara, que protegeixi específicament aquest tipus de patrimoni. Sense afany de ser exhaustius citarem alguns dels casos que mereixerien una intervenció museal.

A Catalunya trobem camps de batalla reduïts d'importància extraordinària com ara el d'Empúries, situat entre el turó d'Empúries i el turó de les Corts, i que presenta un paisatge relativament poc canviat respecte al que van percebre ibers i romans. Cal recordar que a la Batalla d'Empúries (195 a.C.) el cònsol Cató, amb dues legions, va esmicolar les forces iberes concentrades al campament atrinxerat d'Empúries. La batalla, magistralment descrita per Tit Livi, és, juntament amb la de Cannes, una de les mostres més espectaculars d'intel·ligència militar i una autèntica obra mestra del pensament estratègic i tàctic. Aquest camp de batalla és avui totalment desconegut i incompreensible. Caldria protegir-lo, fer-lo accessible i donar museografia per poder-lo interpretar.



Ruïnes d'Empúries. L'article reivindica la preservació del camp de batalla pròxim a aquest indret, on el 195 a.C. es van enfrontar ibers i romans.

Quelcom de similar podria fer-se, prèvia localització, respecte a la Batalla d'Ilerda. Del món medieval hi ha múltiples setges i conteses que podrien evocar-se en els seus espais tot i que la documentació precisa és escassa. Pel que fa a batalles a camp obert potser la de Calaf del 1465 sigui una de les millors documentades i susceptibles de recuperar a partir dels seus paisatges. De l'Edat Moderna, les opcions són múltiples. Cal destacar d'antuvi que batalles teòricament tan importants, des del punt de vista de la historiografia catalana i l'imaginari dels catalans, com la de Montjuïc del 1641 o el setge del 1713-1714 amb la batalla final de l'Onze de Setembre resten en el desconeixement absolut. No hi ha res sobre el terreny que en permeti la identificació llevat de la més que discutible intervenció urbanística en el Fossar de les Moreres. L'Onze de Setembre és la diada nacional de Catalunya però sobre el que van ser els espais de la batalla, avui absolutament urbanitzats, no hi ha cap element museogràfic que permeti l'aproximació als fets històrics o la intuïció dels espais. En aquest cas, tot i que el paisatge hagi estat molt transformat, podria desenvolupar-se una acció museogràfica i un mobiliari a l'aire lliure per fer comprensible el que va ser aquesta batalla tan emblemàtica en la història de Catalunya. I quelcom de similar podríem dir respecte a la Batalla de Montjuïc o d'altres camps de batalla que sí que han conservat la identitat, com ara el d'Almenar. Pel que fa a les darreries del segle XVIII i el segle XIX també podrien evocar-se alguns dels combats, setges i accions vinculats a la Guerra Gran, la

Guerra del Francès, les guerres carlines i els motins urbans.

Del segle XX ens hem de referir forçosament als camps de batalla vinculats a la Guerra Civil espanyola. La Batalla del 19 de juliol del 1936 podria evocar-se en els punts emblemàtics més importants de la ciutat de Barcelona. Cal recordar que aquest enfrontament, que va obrir pas a la revolució, va significar el triomf del poble armat en contra d'un exèrcit organitzat, i en aquest sentit va ser un referent emblemàtic per a Barcelona i Catalunya. El singular camp de batalla que constitueixen les ciutats catalanes bombardejades per l'aviació feixista també podria evocar-se i musealitzar-se sobre la base de l'existència del potent patrimoni que representen els refugis antiaeris existents tant a Barcelona com a d'altres ciutats. Aquest patrimoni però, està en perill: els refugis antiaeris desapareixen per moments... En qualsevol cas ciutats com Barcelona, Lleida o Granollers podrien tractar-se museogràficament des del punt de vista de la guerra aèria.

Pel que fa als camps de batalla a camp obert hi ha potencialitats a l'entorn de Sort i del Segre, així com en els passos de la retirada cap a l'exili; tanmateix l'Ebre és sens dubte el gran espai sobre el qual hauria de pivotar una iniciativa museològica d'envergadura. Cal tenir present que la Batalla de l'Ebre es va desenvolupar sobre un territori amplíssim, i alguns dels espais més emblemàtics han conservat la seva integritat i per tant són susceptibles de ser intervinguts des del punt de vista patrimonial. D'altra banda la Batalla de l'Ebre és excepcional

en la història de Catalunya. La contesa va engolir i afectar un segment importantíssim de la joventut catalana del moment i el seu impacte damunt l'imaginari dels catalans ha estat brutal; encara avui, la memòria del desastre és ben present. La Batalla de l'Ebre és l'autèntic *Onze de Setembre* contemporani que liquida les llibertats catalanes i fa possible la invasió feixista. No cal ni dir que a més a més l'Ebre és significatiu per al conjunt de l'Estat espanyol i per a tot Europa i el món. Al capdavant la sort d'Europa es va jugar, el 1938, a l'Ebre i a Munic. Per aquestes raons i d'altres l'Ebre és un dels camps de batalla sobre els quals es fa necessari intervenir. Lamentablement s'ha volgut imposar la lògica de l'oblit sobre aquests fets i encara seixanta-dos anys després les institucions segueixen passives respecte a aquest potencial patrimonial, que podria fins i tot contribuir a la dinamització econòmica de les comarques de la zona. Lamentablement cada dia desapareixen restes materials i testimonis dels fets sense que l'administració opti per protegir o es preocupi per recollir sistemàticament el capital de la memòria. Institucions com ara el Centre d'Història Contemporània de Catalunya o el Museu d'Història de Catalunya haurien hagut de patrocinar alguna iniciativa per recuperar la memòria de veterans, afectats i testimonis... No s'ha fet res, com tampoc no es va fer res amb motiu del seixantè aniversari... La Batalla de l'Ebre no interessa; encara avui, hom podria pensar que els que van guanyar la guerra encara són poderosos...

Actualment i des de diverses posicions comencen a aixecar-se veus i propostes a favor de la preservació, accessibilitat i interpretació dels espais històrics de la Batalla de l'Ebre. La recuperació del camp de batalla en cap cas s'ha de plantejar des d'una òptica militarista o des d'una òptica expiatòria (tots vam ser culpables... i tots vam pagar). La història ha de dir que a l'Ebre hi va haver vencedors i que hi va haver vençuts, un bàndol lluitava amb la força de la raó i l'altre amb la raó de la força, i s'ha d'explicar que el desastre de l'Ebre va enfonsar les esperances, les il·lusions i les expectatives de la democràcia catalana i espanyola.

Francesc Xavier Hernández Cardona
Museòleg i historiador